

TEMETTUAT DEFTERLERİNE GÖRE BURSA ŞEHRİNDE YAŞAYAN
GAYRİMÜSLİMLERİN EKONOMİK DURUMU
*ECONOMIC STATUS OF NON-MUSLIMS LIVING IN BURSA CITY ACCORDING TO
TEMETTUAT SURVEYS*

Dr. Sabri BECERİKLİ

Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Bursa Uludağ University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education

beceriklisabri@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-3307-6979

Prof. Dr. Muammer DEMİREL

Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü
Bursa Uludağ University, Faculty of Education, Department of Turkish and Social Sciences Education

mdemirel@uludag.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-7884-222X

İBD

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi – Ondokuz Mayıs University Journal of Humanities
1/2, Aralık – December 2020 Samsun
E-ISSN: 2717-8072 (Online)

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/insanbilimleri>
insanbilimleri@omu.edu.tr

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi (Research Article)
Geliş Tarihi-Received Date : 09.09.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 20.10.2020
Sayfa-Pages : 119 – 137

This article was checked by

Atf – Citation: BECERİKLİ, Sabri – DEMİREL, Muammer, “Temettuat Defterlerine Göre Bursa Şehrinde Yaşayan Gayrimüslimlerin Ekonomik Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi (İBD)*, 1/2, Aralık / December 2020, ss. 119 – 137.

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İnsan Bilimleri Dergisi
Journal of Humanities
1/2, Aralık – December 2020
ss. 119 – 137
Makale Türü: Araştırma Makalesi

TEMETTUAT DEFTERLERİNE GÖRE BURSA ŞEHRİNDE YAŞAYAN GAYRİMÜSLİMLERİN EKONOMİK DURUMU*

*ECONOMIC STATUS OF NON-MUSLIMS LIVING IN BURSA CITY ACCORDING TO
TEMETTUAT SURVEYS*

Dr. Sabri BECERİKLİ – Prof. Dr. Muammer DEMİREL

Öz

Çalışmanın amacı, 1844-1845 tarihli Temettuat Defterleri'nden çıkarılan iktisadi verilere göre Bursa şehir merkezinde yaşayan gayrimüslimlerin ekonomik durumunu ortaya koymaktır. Bu verilere göre; Bursa şehir merkezinde nüfus olarak birinci sırada Ermeniler, ikinci sırada Rumlar yer almıştır. Yahudiler ise diğer gayrimüslim unsurlara göre nüfusları çok az olup tek bir mahallede yaşamışlardır. Bu üç gayrimüslim topluluk çeşitli iktisadi faaliyetlerde bulunmuştur. Bursa gayrimüslimleri tarım, hayvancılık, esnafılık, ticaret gibi iş kollarında çalışmış ve onların çalışmaları neticesinde elde ettikleri gelirleri üzerine vergiler konmuştur. Gayrimüslimler içerisinde yaptıkları işlerden yüksek gelir elde edenler olduğu gibi düşük profilli işler ile meşgul olanlar da olmuştur. Çalışmamızda görüleceği gibi toplamda 1790 hanede yaşayan gayrimüslimlerin toplam yıllık gelirleri 2.082.111 kuruş, gelirlerine karşılık kendilerine yazılan vergiler 164.893 kuruş olarak kaydedilmiştir.

Abstract

The aim of this study is to investigate and reveal the economic situation of non-Muslims living in the city center of Bursa province according to the economic data obtained from the Temettuat Surveys dated 1844-1845. According to the data, in terms of population, the Armenians ranked first and the Greeks ranked second in Bursa city center. Jews, on the other hand, had a very small population compared to other non-Muslim groups and lived in one particular neighborhood. These three non-Muslim communities got engaged in numerous economic activities. The non-Muslims living in Bursa worked in sectors such as agriculture, animal husbandry, shop-keeping and commerce, and taxes were imposed on the income they earned as an outcome of their trade. Among the non-Muslims, there were those who earned high income from their trade and businesses, as well as those who got engaged in low-profile jobs. As it can clearly be seen in our study, it was recorded that the total annual income of non-Muslims living in 1790 households was 2.082.111 Kuruş, and the tax paid in return for their annual income was 164.893 Kuruş.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, Rum, Yahudi, Bursa, Temettuat Defterleri.

Keywords: Armenian, Greek, Jewish, Bursa, Temettuat Surveys.

* Bu çalışma "Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı" adlı Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Osmanlı Devleti ilk fetihleriyle beraber devam eden hızlı bir büyüme sürecine girmiştir. Bu büyümede bünyesine sadece toprak değil çok çeşitli din, mezhep ve ırklara mensup toplulukları da katmıştır. Devletin toplumsal ve siyasal yapısı ırk, dil, renk esasına değil, inanç temelinde göre şekil almış ve böylece din ve mezhep farkı gözetilen ruhani bir örgütlenmeye bağlı millet tanımlaması yapılmıştır. Millet kavramının günümüzdeki tanımı gibi ulusları çağrıştıran bir manası olmamıştır. Örneğin, Ermenilerin hepsi Ermeni milleti şeklinde değil de Gregoryen ve XIX. yüzyıldan itibaren Katolik ile Protestan Ermeniler olmak üzere zamanla üç millet olarak tanımlanmışlardır. Bursa şehri de çeşitli milletleri barındıran bir Anadolu şehri olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı Bursa'sında Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun varlığı söz konusudur.²

Osmanlı geneli ve Bursa özelinde gayrimüslimler için sosyal ve ekonomik hayatın içerisinde var olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Nitekim Osmanlı'nın Müslüman olmayan bu halkları ülke içerisinde çalışma serbestliğine sahip olmuş, ticaretle uğraşmışlardır.³ Mevcut çalışmada Bursa'daki gayrimüslimlerin ekonomik durumları 1844-1845 tarihli Temettuat Defterleri'nden çıkarılmaya çalışılmıştır. Defterlerde kayıt altına alınan gayrimüslim topluluk Gregoryen ve Katolik Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerdir. Bursa şehir merkezindeki 41 adet mahallenin 1790 hanesinde⁴ ikamet eden gayrimüslimler, toplamda 2.082.111 kuruş gelirlerine karşılık, 164.893 kuruş vergi vermişlerdir. Nüfus sayısı olarak ise Ermeniler birinci, Rumlar ikinci, Yahudiler üçüncü sıradadır. Yahudiler tek bir mahallede yaşamışlardır. Rumlar ve Ermenilerin kendilerine ait mahalleleri olduğu gibi Müslümanlarla aynı mahalleyi de paylaştıkları olmuştur. Katolik Ermeniler ise kayıt altına alındığı belgede "*Millet-i Katolik Der Mahruse-i Burusa*" şeklinde yazılmıştır. Muhtemelen Katolikler farklı mahallelerde dağınık bir şekilde yaşamışlardır. Fakat defterlerin yazımı millet üzerinden olduğundan Katolikler tek bir defterde toplanmışlardır. Bu nedenle Katolik Ermenileri de bir mahalle oluşumu gibi düşünülerek aslında 40 olan mahalle sayısı 41 olarak değerlendirilmiştir.⁵

Ermenilerin Ekonomik Durumları

Temettuat Defterleri'nde kayıt altına alınan Bursa Ermenileri, Gregoryen ve Katoliktirler.⁶ Osmanlı millet anlayışı içerisinde değerlendirildiğinde Gregoryen ve Katolik Ermeniler aynı ulusun unsuru olmasına rağmen aynı milletten sayılmamışlardır.⁷

² Sabri Becerikli, Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012, s. 22-37.

³ Becerikli, Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı, s. 22-37.

⁴ Belgelerde boş olan 34 hane vardır. Bunlar 1.790 sayısına katılmamıştır.

⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

⁶ BOA., ML. VRD. TMT., d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

⁷ Necati Çavdar, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", *Yeni Türkiye Dergisi*, 1/60, 2014, s. 452.

1844-1845 tarihli Bursa Temettuat Defterleri'nden elde edilen verilere göre Gregoryen Ermenilerin 19 mahallede ikamet ettiği tespit edilmiştir. Gregoryen Ermeniler; Ahmed Da'i, Bedreddin, Çelebi Sultan, Eşrafiler, Hacı Baba, Hacı İskender, Hoca Alizade, Hoca Mehmed Karamani, Hoca Tabib, İshak Şah, Karaağaç, Kayğan, Mesud Makremevi, Molla Arab, Namazgâh, Selçuk Hatun, Umur Bey, Veled-i Harrat, Veled-i Kurd mahallelerinde yaşamışlardır.⁸ Ayrıca yukarıda da bahsi geçtiği gibi Katolik olan Ermeniler "Millet-i Katolik Der Mahruse-i Burusa" diye kayıt altına alınmış ve belgede herhangi bir mahalle ismi verilmemiştir. Fakat Katolıklara ait defter de bir mahalle kaydı gibi düşünülerek Bursa şehir merkezindeki mahallelerde ikamet eden Ermenilerin ekonomik faaliyetleri verilerinin yer aldığı aşağıdaki tablo 1 bu duruma göre değerlendirilmiştir.⁹

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Boş Hane	Toplam Yıllık Gelir	Toplam Yıllık Vergi	Hane Başı Ortalama Gelir	Hane Başı Ortalama Vergi
Ahmed Da'i	5		5060	323,5	1.012	64,7
Bedreddin	25		21116	1316	844,64	52,64
Çelebi Sultan	22		16984,5	1196	772,02	54,36
Eşrafiler	39		32375	2075,5	830,12	53,21
Hacı Baba	112	2	116604	10024	1060,03	91,12
Hacı İskender	60		63910,5	4731	1065,17	78,85
Hoca Alizade	17		25485	1872,5	1499,11	110,14
Hoca Mehmed Karamani	103		149296	14223	1449,47	138,08
Hoca Tabib	30		50638	5747	1687,93	191,56
İshak Şah	51		43762	2974,5	858,07	58,32
Karaağaç	100		142989	11579,5	1429,89	115,79
Kayğan	42		21775	2189,5	518,45	52,13
Mesud Makremevi	12		8620	885,5	718,33	73,79
Molla Arab	4		2397,5	101	599,37	25,25
Namazgâh	19		15480	1089	814,73	57,31
Selçuk Hatun	42		50302,5	4510	1197,67	107,38
Umur Bey	79		81167	5021	1027,43	63,55
Veled-i Harrat	26		21605	1748,5	830,96	67,25
Veled-i Kurd	31		59721	5311	1926,48	171,32

⁸ BOA., ML. VRD. TMT., d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

⁹ Belgede "Millet-i Katolik Der Mahruse-i Burusa" yazısı vardır. Muhtemelen Katolikler farklı mahallelerde yaşamışlardır. Fakat defterlerin yazımı millet üzerinden olduğundan tek bir defterde toplanmışlardır. Bu nedenle Katolik Ermenileri de bir mahalle oluşumu gibi düşünülerek değerlendirmeler yapılmıştır. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7465, v. 1.

Katolik	64		88898	5338,5	1389,03	83,41
Toplam	883	2	1018186	82256,5	1155,71	93,36

Tablo 1: Ermenilerin Ekonomik Yapısının Genel Değerlendirmesi

Tablo 1’de görüldüğü üzere Bursa’da toplamda 881¹⁰ hanede yaşamını sürdüren Ermenilerin her türlü faaliyetlerinden oluşan toplam geliri 1.018.186 kuruş ve kendilerinden toplanan tüm vergileri (aşar ve gelir vergisi) 82.256,5 kuruş, hane başı ortalama gelirleri 1.155,71 kuruş ve hane başı ortalama vergileri 93,36 kuruştur.¹¹

Ermenilere ait hanelerden 456’sı tarımla alakadar olmuş ve bu hanelerin toplam gelire 115.523,5 kuruşluk bir yansıması olmuştur. Bunların 104’ü ipek, 111’i üzüm, 238’i hem ipek hem de üzüm yetiştirmekle uğraşmışlardır.¹² Bunlar içerisinde Bedreddin, Çelebi Sultan, Veled-i Kurd mahallelerinde birer hanenin 1844 yılı tarım hasılatı olmamıştır.¹³ Sadece Hoca Tabib, Umur Bey ve Katolik Ermenilerinde birer hane farklı ürünlerden hasılat sağlamıştır. Hoca Tabib ve Umur Bey mahallelerinde kestane, Katolik Ermeniler ise zeytinden gelir sağlamıştır.¹⁴

Toplam gelirden 132.744 kuruşluk payı olan 115 hanenin geliri hakkında herhangi bir bilgi bulanamamıştır. 55 hane sakininin kazancına ise “zuhurat”¹⁵ denmiştir.¹⁶

Tüm hane sakinleri içerisinde gayrimenkul kiraya veren 103 hane sahibi kaydedilmiştir. Bunların içerisinde 39 kişinin hanesi, 40 kişinin dükkânı, 26 kişinin odası, 4 kişinin mağazası, 6 kişinin menzili¹⁷ kiradadır. Bunlardan farklı olarak kirada bulunan diğer gayrimenkuller; meyhane, basmahane, dolap, dut ağaçları, çayır, ahır ve hamamdır.¹⁸ Kira gelirlerinin toplam gelire yansıması 41.122,5 kuruş olmuştur.

Toplam gelirden en yüksek pay mesleki kazançlara ait olmuştur. Ermenilerin toplam mesleki kazançları 728.796 kuruştur. Bursa şehir merkezinde yaşayan Ermeniler arasında meslek olarak 1’i kalfalık olmak üzere 2 kişi ağaççılık, 45 kişi amelelik, 2 kişi aşçılık, 1’i çırak, 3 kişi ayak ticareti, 7 kişi ayvazlık, birer kişi aynacılık ve arpacılık yapmıştır. 2 kişi bacacılık, 3 kişi bahçivanlık, 1’i çırak olan 17 kişi bakırcılık, birer kişi balcı, balıkçı, balık ağı

¹⁰ Tablo 1’de görüleceği üzere Ermenilerin yaşadığı 883 hanenin bahsi geçmekte olup 2 hane taşınmış olduğundan bu haneler değerlendirme içerisine konulmamıştır. Dolayısıyla 881 hane üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Taşınmış olan kişiler ise taşınmadan önce Hacı Baba mahallesinde ikamet etmişti. *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7422, v. 13, 22.*

¹¹ *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.*

¹² *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.*

¹³ *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7442, v. 5; 7447, v. 2; 7469, v. 5.*

¹⁴ *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7492, v. 5; 7450, v. 2; 7465, v. 4.*

¹⁵ “Zuhurat” bir defaya mahsus yapılan işlerin açıklanması ve devamlılığı olan gelirlerden ayırt edilmesi için kullanılmıştır. Bir sonraki yılda zuhuratın olacağı kesin değildir.

¹⁶ *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.*

¹⁷ Menzil konak yeri, ev anlamındadır. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 20. Baskı, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 2003, s. 617.

¹⁸ *BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.*

örücülüğü ve bat pazarında dükkâncılık yapmıştır. 2'si usta, 4'ü kalfa, 3'ü çırak olan 53 kişi basmacılık¹⁹ yapmıştır. 9'u çırak, 9'u kalfa olan 53 kişi berberlik, 1 kişi beygirci, 9'u çırak olan 103 kişi bezzazlık,²⁰ 3 kişi boyacılık, 7 kişi büzmecilik,²¹ 1'i çırak olan 4 kişi camcılık, 1 kişi cerrahlık, 7 kişi çalgıcılık, 2 kişi çakıcılık yapmıştır. 7 kişi çerçilik,²² 4'ü çırak olan 60 kişi çilingirlik, 2 kişi çerağlık²³ yapmıştır. 1 kişi çukacılık, 3 kişi değirmencilik, 2 kişi tellallık, 4 kişi demircilik, 1 kişi devlizcilik, 2'si çırak, 1'i kalfa olan 40 kişi dikicilik,²⁴ 2'si kalfa olan 78 kişi doğramacılık, 3 kişi dolapçılık, 1 kişi dökmeçilik,²⁵ 9 kişi duhancılık,²⁶ 1'i çırak olan 18 kişi dülgerlik yapmıştır. 1 kişi emanetçilik, 16 kişi eskicilik, 1'i çırak olan 14 kişi fermeneçilik,²⁷ 1 kişi fesçilik, 2 kişi francalacılık,²⁸ 6 kişi hademelik, 1'i kalfa olan 2 kişi halıcılık, 9 kişi hamallık, ikişer kişi hamam hademeliği ve hamam hizmetkârlığı, birer kişi han odabaşılığı, hancılık ve harir tellallığı yapmıştır. 4'ü kalfa olan 34 kişi havluculuk, 1'i çırak olan 3 kişi hekimlik, 39 kişi hizmetkârlık, 2 kişi horasancılık, 2 kişi hurdacılık, 9 kişi iplikçilik yapmıştır. 8 kişi kahvecilik, kalaycılık, kalburculuk, kalıpcılık, kantarcılık, 1'i tellallı olan 52 kişi kapamacılık,²⁹ 1 kişi karifecilik, 1'i çırak olan 4 kişi kasaplık, 1 kişi keranecilik, 6 kişi kerestecilik, 3 kişi kesecilik, 1 kişi kilise hademeliği, 2 kişi koçicilik,³⁰ 2 kişi koltukçuluk, 1 kişi komisyonculuk yapmıştır. 16 kişi kumaşçılık, 2 kişi kunduracılık, 10 kişi kutnicilik,³¹ 1 kişi kutuculuk, 2'si çırak, 2'si kalfa olan 39 kişi kuyumculuk, 1 kişi kuyumcu tellallığı, 1'i çırak olan 27 kişi kürkçülük, 1 kişi macunculuk, ikişer kişi mektep hocalığı, mektep kalfalığı ve meyancılık, birer kişi meyhaneci, meyhane hademeliği ve meyvecilik yapmıştır. 4 kişi millet kâhyalığı, 1 kişi mizan hademeliği, 2 kişi muallimlik, 1 kişi muhallebicilik, 3 kişi mübayaacılık,³² 14 kişi manavlık, 1 kişi odunculuk yapmıştır. 4 kişi pabuççuluk, 1 kişi pakir (pakyer) kiracılığı, 17 kişi papazlık, 11 kişi pazarcılık, 5 kişi bohçacılık, 41 kişi rençperlik, 2 kişi rendecilik, 1'i çırak olan 7 kişi saatçilik, 7'si kalfa olan 33 kişi sandalcılık, 4 kişi sarraflık, 1 kişi serpuşçuluk yapmıştır. 8 kişi seraydarlık,³³ 17 kişi

¹⁹ Basma denilen kumaşı yapan ve satan kişiye basmacı denir. İkinci bir anlamı da matbaacıdır. Lâkin buradaki anlamı kumaşçıdır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, 20. Baskı, Çağrı Yay., İstanbul 2010, s. 268.

²⁰ Bez ve benzeri şeyleri satan tacire bezzaz denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 292.

²¹ Tamirci, Eskici. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 313.

²² Ufak tefek eşya satan kişiye çerçi denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 508.

²³ Kandil ve mum gibi aydınlatma araçlarına çerağ denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 507.

²⁴ Eski şeyleri diken, yamalayan kişidir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 643.

²⁵ Dökmeçilik madenleri kalıba dökme işine denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 631.

²⁶ Duhan, tütün anlamına gelir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 191.

²⁷ Fermene dar ve yuvarlak yanlı bir çeşit yelek türüdür. Bunu biçip diken kişiye de fermeneçi denmiştir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 992.

²⁸ Uzun ve dar ekmek olan francalayı satan kişiye denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 986.

²⁹ Çamaşır, giysi, ayakkabı gibi şeyler satan esnaflara kapamacı denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1052.

³⁰ Bir tür araba olan koçı'yi kullanan kişidir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1091.

³¹ Kutni ipek karışığı pamukla yapılmış entariliktir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 530.

³² Mübaya mal alıp satma, bir mal ile başka malı takas etme türünden işlerdir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1668.

³³ Büyük yerlerde yemek ve sofraya işlerine bakanlara seraydar ya da ayvaz denir. Bu işi genelde Vanlı Ermeni veya Kürt uşakları yapardı. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 940.

sıvacılık, 2 kişi simkeşlik,³⁴ 6 kişi simsarlık, 1'i çırak olan 2 kişi tabiplik, birer kişi tahrilci kalfalığı,³⁵ tahsildarlık ve tanburacılık yapmıştır. 2'si çırak olan 5 kişi taşçılık, 32 kişi tebaalık,³⁶ 5 kişi tellaklık, 1'i kalfa olan 2 kişi temdidcilik yapmıştır. 8'i çırak, 18'i kalfa olan 131 kişi terzilik, 1 kişi tuhafiyecilik, 1'i tulumbacı başı olan 7 kişi tulumbacılık, 2 kişi tulumculuk, 25 kişi tüccarlık, birer kişi ütücülük, yağcılık ve yağlıkçılık, 3 kişi yaymacılık,³⁷ 6 kişi yazıcılık, 3 kişi de zangoçluk yapmıştır.³⁸

96 haneden hiç bir çeşit vergi³⁹ alınmamıştır. 329 haneden 1-50 kuruş arası, 200 haneden 51-100 kuruş arası, 92 haneden 101-150 kuruş arası, 60 haneden 151-200 kuruş arası, 33 haneden 201-250 kuruş arası, 71 haneden 251 kuruş yukarısı olmak üzere toplamda 82.256,5 kuruş vergi toplanmıştır. Bu vergilerde gelir vergisinin⁴⁰ payı 70.744,5 kuruş, aşarların payı 11.512 kuruştur.⁴¹

Ermeni mahallelerinde en fazla vergi Hoca Mehmed Karamani mahallesinden toplanmıştır. Diğer mahalleler ise vergi bakımından en fazla vergi toplanandan en az vergi toplanana doğru sıralandığında; Karaağaç, Hacı Baba, Hoca Tabib, Veled-i Kurd, Umurbey, Hacı İskender, Selçuk Hatun, İshakşah, Kayğan, Eşrefiler, Hoca Alizade, Veled-i Harrat, Bedreddin, Çelebi Sultan, Namazgâh, Mesud Makremevi, Ahmed Da'i, Molla Arap mahallelerin şeklinde bir sıralama olur. Katoliklerinde kendine ait defterleri olduğundan bir mahalle oluşumu diye nitelendirilirse genel toplamda dördüncü sırada yer alırlar.⁴²

Ermeniler arasında 54 hanenin herhangi bir türden kazancı olmamıştır. 215 haneye 1-500 kuruş arası, 251 haneye 501-1.000 kuruş arası, 166 haneye 1.001-1.500 kuruş arası, 85 haneye 1.501-2.000 kuruş arası, 40 haneye 2.001-2.500 kuruş arası, 70 haneye 2.501 kuruş üzeri gelir girmiştir.⁴³

Rumların Ekonomik Durumları

Rumlar; Ahmed Bey, Ahmed Bey Fenari, Attar Hüsam, Azab Bey, Bazar-ı Mâhi, Bilecik, Buçuk, Bulgarlar, Hacı Yakub, Hoca Cafer, Kayabaşı, Kırk Nerduban, Koca Naib, Murad-ı Sâni, Şehabeleddin Paşa, Şankur Şunkur, Timurkapu, Veled-i Kazaz, Veled-i Saray, Yahşi Bey olmak üzere 20 mahallede

³⁴ Gümüş tel çeken sanatkâra simkeş denir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 954.

³⁵ Tahril kalın çizgili bir nakıştır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 384.

³⁶ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla bu mesleği icra edenler hizmetkârlık yapmışlardır.

³⁷ Mahalle ve sokak kenarlarında ufak tefek eşyanın sererek satılmasına yaymacılık denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1541.

³⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

³⁹ Tablo: 21 vergi başlığı altında toplanan vergiler bir mahalleye yazılan her iki vergi olan gelir ve aşarların toplamından oluşturulmuştur.

⁴⁰ Hacı İskender mahallesinde yazılı olan "ahali-i mahalleden başkaca tahsil olunan vergisi" diye 107 kuruşluk bir vergide bulunmaktadır. Bu vergide gelir vergisi içerisine eklenmiştir. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7422, v. 11.

⁴¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

⁴² BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

⁴³ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

yaşamışlardır. Aşağıda Tablo 2’de görüleceği üzere 737⁴⁴ haneden oluşan Rum mahallelerinin her türlü faaliyetlerinden elde ettikleri toplam gelirleri 901.245 kuruş ve kendilerinden toplanan tüm vergiler (aşar ve gelirlerine konan vergiler) 73.197 kuruş, hane başı ortalama gelirleri 1.271,14 kuruş ve hane başı ortalama vergileri 103,23 kuruştur.⁴⁵

Mahalle Adı	Hane Sayısı	Boş Hane	Toplam Yıllık Gelir	Toplam Yıllık Vergi	Hane Başı Ortalama Gelir	Hane Başı Ortalama Vergi
Ahmed Bey	43	2	37645	2907,5	918,17	70,91
Ahmed Bey Fenari	11	1	7980	867	798	86,7
Attar Hüsam	12		16325	1154,5	1360,41	96,08
Azab Bey	66		56025	3949,5	848,86	59,84
Bazar-ı Mâhi	37	2	66665	5328,5	1904,71	152,24
Bilecik	21	1	50034	3740	2501,7	187
Buçuk	25	1	23515	1770	979,79	73,75
Bulgarlar	24		36745	3478,5	1531,04	144,93
Hacı Yakub	27		17045	552,5	631,29	20,46
Hoca Cafer	46	3	54130	4488	1258,83	104,37
Kayabaşı	125	6	171045	17574,5	1437,35	147,68
Kırk Nerduban	40	2	48230	3209,5	1269,21	84,46
Koca Naib	48		42036	2800	875,75	58,33
Murad-ı Sâni	54	3	49147,5	3490,5	963,67	68,44
Şehabeleddin Paşa	15	2	13750	784	1057,69	60,30
Şankur Şunkur	6		9510	507	1585	84,5
Timurkapu	44	1	36580	2625,5	850,69	61,05
Veled-i Kazaz	40	2	97930	7752,5	2577,10	204,01
Veled-i Saray	14	2	21315	2382,5	1776,25	198,54
Yahşi Bey	39		45592,5	3835	1169,03	98,33
Toplam	737	28	901245	73197	1271,14	103,23

Tablo 2: Rumların Ekonomik Yapısının Genel Değerlendirmesi

Tablo 2’de görüldüğü gibi tarımın Rumlar arasında 232.263,5 kuruşluk getirisi olmuştur. Rumlar tarım ürünü olarak üzüm ve ipekçiliğe çok büyük yoğunlukta eğilim göstermişlerdir. Toprak işleyen 457 hane sakininin 112’si üzüm, 16’sı üzüm ve kestaneden, 107’si ipekten, 1’i ipek ve zeytinden, 2’si

⁴⁴ Genel tabloda 737 hane geçmekte olup 28 hane boş olduğundan onlar değerlendirme içerisine konulmamıştır. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁴⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

ipek ve kestaneden, 184'ü ipek ve üzümünden, 31'i ipek, üzüm ve kestaneden, 2'si ipek, üzüm ve zeytinden, 1'i ipek, üzüm, zeytin ve meyvelik tarladan, 12'si kestaneden kazanç sağlamışlardır. Bu hanelerin içerisinde 345'i üzüm yetiştirmiştir. Bu da Rumların iş kolu olarak üzüme diğer ürünlere oranla daha çok eğildiklerini göstermiştir.⁴⁶

Rumlar arasında iki hanede hayvancılığa rastlanmıştır. Hoca Cafer ve Murad-ı Sâni mahallelerinde birer haneye koyunlardan gelir yazılmıştır Hoca Cafer'de 700 kuruş ve diğer mahallede 300 kuruşluk olan bu gelirlerin yükseğine 10,5 kuruş, az olanına ise 4,5 kuruşluk ağnam yazılmıştır.⁴⁷

Toplam gelirden 29.731,5 kuruşluk payı olan kira gelirlerinin 84 hane tarafından toplandığını görmekteyiz. Başka bir deyişle 84 hane sakininin kirada gayrimenkulü bulunmaktadır. Bunların içerisinde 49'unun hanesi, 35'inin dükkânı,⁴⁸ 7'sinin hane odası, 2'sinin mağazası, 2'sinin meyhanesi bulunmaktadır. Bunlardan farklı olarak bezir hane, dolap, dut ağaçları, üzüm bağı, tarla, klabdancı çıkırığı, asiyab⁴⁹ katı gibi gayrimenkullerin kira getirisi olmuştur.⁵⁰ Ayrıca 7 hanede yaşayanların da toplamda 3.420 kuruşluk zuhurat geliri olmuştur.⁵¹

Meslek olarak birer kişi Avrupa çavuşluğu, bükücülük, demircilik, dolapçılık, enfiyecilik,⁵² hamallık, hastane bekçiliği, helvacılık, kebabçılık, klabdancılık, kökçülük, mektep kalfalığı, millet kâhyalığı, neyzenlik, pazarcılık, püskülcülük, rakkaşlık, simkeş kalfalığı, tarakçılık, yağcı çıraklığı, yoğurtçuluk yapmıştır. 1'i çırak, 6'sı kalfa olan 17 kişi abacılık, 4 kişi aşçılık, 1'i çırak olan 4 kişi yaymacılık, 2 kişi bahçıvanlık, 10'u çırak, 6'sı kalfa olan 45 kişi bakkallık, 1'i çırak olan 8 kişi bakırcılık, 2'si kalfa olan 5 kişi berberlik, 10 kişi bezzazlık, 7 kişi boyacılık, 2 kişi cankuşluk yapmıştır. 20 kişi çamurculuk, 9 kişi çobanlık, 1'i çırak, 1'i kalfa olan 4 kişi çömlekçilik, 1'i hizmetkâr olan 6 kişi çukacılık, 7 kişi değirmencilik, 11'i çırak, 9'u kalfa olan 41 kişi dikicilik, 1'i kalfa, 2'si çırak olan 3 kişi doğramacılık, 2'si hizmetkâr olan 7 kişi duhancılık yapmıştır. 94 kişi dülgelik, 1'i hizmetkâr olan 5 kişi ekmekçilik, 2 kişi eskicilik, 1'i hizmetkâr olan 3 kişi francalacılık, 7 kişi hamurkârlık, 6'sı kalfa olan 15 kişi havluculuk, 16 kişi hizmetkârlık, 2 kişi hurdacılık, 2 kişi iplikçilik, 1'i çırak, 1'i kalfa olan 10 kişi kalburculuk, 13 kişi kaldırımcılık yapmıştır. 1'i çırak olan 2 kişi kazıcılık, 2 kişi kiremitçilik, 1'i çırak, 2'si kalfa olan 10 kişi koçicilik, 21 kişi kumaşçılık, 1'i çırak, 3'ü kalfa olan 7 kişi kutnicilik, 1'i çırak, 1'i kalfa, 1'i tellal olan 14 kişi kuyumculuk, 4'ü çırak ve 5'i kalfa olan 22 kişi kürkçülük yapmıştır. 1'i çırak ve 2'si kalfa olan 14 kişi labadacılık,⁵³ 3 kişi mektep hocalığı, 1'i çırak ve 6'sı hizmetkâr olan 12

⁴⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁴⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7438, v. 5; 7526, v. 12.

⁴⁸ Dükkânların içerisinde kahve, bakkal vb. dükkânlar bulunduğu gibi sadece dükkân denilip kira geliri yazıldığı da olmuştur.

⁴⁹ Su değirmenine Asiyab denir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 49.

⁵⁰ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁵¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366, v. 6.; 7421, v. 2; 7426, v. 2; 7432, v.7; 7438, v. 6, 10; 7455, v. 4.

⁵² Enfiye, kurutulmuş tütün tozudur. Buruna çekilir. Bunu satan kişiye de enfiyeci denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 180.

⁵³ Labada, mayhoş ve yenilebilen bir ot türüdür. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1231.

kişi meyhanecilik, 1'i hamamda görev yapan 2 kişi natırlık,⁵⁴ 10 kişi papazlık, 5 kişi bohçacılık, 141 kişi rençberlik, 9 kişi samancılık, 8 kişi samancı tilkarlığı, 222'si kalfa ve 9'u çırak olan 246 kişi sandalcılık yapmıştır. 5 kişi sıvacılık, 2 kişi simsarlık, 7 kişi tellaklık, 2'si çırak ve 15'i kalfa olan 37 kişi terzilik, 1'i kumaş, 1'i kuyumcu, 2'si Avrupa olmak üzere 16 kişi tüccarlık, 10 kişi unculuk, 1'i kalfa olan 8 kişi yapuculuk yapmıştır. Rumlar arasında yapılan mesleklerin toplam gelirlerindeki payı 635.830 kuruş olmuştur.⁵⁵

26 haneden hiç bir çeşit vergi⁵⁶ alınmamıştır. 397 haneden 1-50 kuruş arası, 152 haneden 51-100 kuruş arası, 97 haneden 101-150 kuruş arası, 38 haneden 151-200 kuruş arası, 32 haneden 201-250 kuruş arası, 56 haneden 251 kuruş yukarısı olmak üzere toplamda 73.197 kuruş vergi toplanmıştır. Bu vergiler içerisinde aşarın 23.102 kuruşluk, ağnam vergisinin 15 kuruşluk ve gelir vergisinin 50.080 kuruşluk payı olmuştur.⁵⁷

En fazla vergi toplanan Rum mahallesi Kayabaşı mahallesidir. Devlet, ikinci en yüksek vergiyi Veled-i Kazaz mahallesinden elde etmiştir. Üçüncüsü Bazar-ı Mâhi, dördüncüsü Hoca Cafer, beşincisi Azab Bey, altıncısı Bilecik, yedincisi Yahşi Bey, sekizincisi Murad-ı Sâni, dokuzuncusu Bulgarlar olmuştur. Geriye kalan mahalleler ise çoktan aza doğru; Kırk Nerduban, Ahmed Bey, Koca Naib, Timurkapu, Veled-i Saray, Buçuk, Attar Hüsam, Ahmed Bey Fenari, Şehabeleddin Paşa, Hacı Yakub, Şankur Şunkur mahalleleri şeklinde sıralanmışlardır.⁵⁸

Toplam 901.245 kuruş geliri olan Rumlar arasında 16 haneye herhangi bir türden kazanç girmemiştir. 197 haneye 1-500 kuruş arası, 201 haneye 501-1.000 kuruş arası, 135 haneye 1.001-1.500 kuruş arası, 63 haneye 1.501-2.000 kuruş arası, 37 haneye 2.001-2.500 kuruş arası, 66 haneye 2.501 kuruş üzeri gelir girmiştir.⁵⁹

Bursa Şehir merkezinde 20 ayrı mahallede ikamet eden Rum tebaanın yaşadığı mahalleler içerisinde en yüksek gelir Kayabaşı mahallesinde gözükmektedir. İkinci en yüksek gelirin olduğu mahalle Veled-i Kazaz, üçüncüsü Bazar-ı Mâhi, dördüncüsü Azab Bey, beşincisi Hoca Cafer, altıncısı Bilecik, yedincisi Murad-ı Sâni olmuştur. Dokuzuncu sıraya Kırk Nerduban, onuncu sıraya Yahşi Bey, on birinci sıraya Koca Naib, on ikinci sıraya Ahmed Bey, on üçüncü sıraya Timurkapu, on dördüncü sıraya Bulgarlar yerleşmiştir. Geriye kalan mahalleler sırasıyla şu şekildedir: Buçuk, Veled-i Saray, Hacı Yakub, Attar Hüsam, Şehabeleddin Paşa, Şankur Şunkur, Ahmed Bey Fenari mahalleleridir. Bu duruma mahallelerin büyüklüklerinin etkisi çok büyüktür.

⁵⁴ Natır, bağ ve bahçe bekçilerine ya da bahçıvanlarına denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 1449.

⁵⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁵⁶ Tablo 2'de vergi başlığı altında toplanan vergiler bir mahalleye yazılan her iki vergi olan gelir ve aşarların toplamından oluşturulmuştur. Yalnız toplam vergiler içerisinde 15 kuruş ağnam vergisi de bulunmaktadır.

⁵⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁵⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁵⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

Mahalleler kalabalıktan, azlığa doğru sıralanırsa bir iki ufak oynamayla hemen hemen bu sonuca ulaşılabilir.⁶⁰

Yahudilerin Ekonomik Durumları

1844-1845 Temettuat verilerine göre o tarihlerde Osmanlı Bursa'sında Yahudiler tek bir mahallede, Kuruçeşme mahallesinde, yaşamışlardır.⁶¹ Kuruçeşme mahallesi, Altıparmak Caddesi'nin güney tarafında bulunmakta ve halen varlığını devam ettirmektedir.⁶² Kuruçeşme mahallesi ile ilgili belgede 204 hane kayıt altına alınmış olup bunun 4 hanesi boş olarak yazılmıştır.⁶³ Dolayısıyla hesaplamalar 200 hane üzerinden yapılmıştır.

Mahalleye ait belgede mahallenin toplam geliri 162.680 kuruş ve gelirine düşen vergisi ise 9.097 kuruştur. Tarafımızca yapılan hesapta belgede verilen gelire ulaşılmıştır.⁶⁴ Fakat vergi olarak hesaplanan rakam belgede yazılandan farklı olmuştur. Teker teker hanelerdeki vergiler hesaplandığında 9.167 kuruşluk bir değere rastlanmıştır.⁶⁵

Mahallede en az gelir vergisi yazılan 13 haneye 3'er kuruş vergi konmuştur. İkinci olarak az vergi yazılan 17 haneye 5'er kuruş yazılmıştır.⁶⁶

Mahallede tarımla ilgilenen çok az kişi olmuştur. 200 hanelik bir mahalleye göre tarım yapanların az sayıda olması Yahudilerin çiftçilikle çok fazla uğraşmadığını göstermiştir. Bir mahallede 11 hane sakini üzüm yetiştiriciliği ile uğraşmıştır. İpekle ilgili tarım yapan kimseye rastlanılmamıştır.⁶⁷ Benzer duruma Anadolu'nun başka şehirlerinde de rastlanılmıştır. Tokat kazasında yaşayan Yahudiler içerisinde kısmen üzüm yetiştiriciliği yapanlar olmuş, fakat Yahudiler bir tarım toplumu denilebilecek seviyede tarımsal faaliyetlerde bulunmamışlardır.⁶⁸ Bursa'da Yahudilere nazaran Rumlar ve Ermeniler bu sahada daha aktif olmuşlardır. Belgelerden yola çıkarak oluşturulan şimdiki kadarki tarım istatistikleri bu durumu gayet açık bir şekilde göstermiştir.⁶⁹ Fakat ileride görülecektir ki tarımda ipekle ilgilenmeyen Yahudiler ipekli kumaş işçiliğiyle bir şekilde alakalı olmuşlardır.

⁶⁰ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁶¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

⁶² Raif Kaplanoğlu, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2001, s. 201; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006, s. 53.

⁶³ Belgede 159, 172, 186 ve 197. haneler için "hâli" yani boş yazılmıştır. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 28, 30, 32, 33.

⁶⁴ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 34.

⁶⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-34.

⁶⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 13-34.

⁶⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-15.

⁶⁸ Necati Çavdar, "Temettuat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45)," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C.I, Ali Açıknel, Samettin Başol, Murat Hanılçe, Emel Hisarcıklılar (haz.), Tokat 2015, s. 340-342.

⁶⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569.

Yani Yahudileri ipek işinden değil de tarımından soyutlamak daha doğru olacaktır. Ayrıca mahallelinin toplamda elde ettiği tarım hasılatı 2.725 kuruş ve buna karşılık verdiği aşarları ise 272,5 kuruş olmuştur.⁷⁰

Kuruçeşme mahallesinde 7 hane sakininin kirada olan hanelerinden yıllık kira bedeli 1.375 kuruş, 3 hane sakininin kirada olan dükkânlarından yıllık kira bedeli 405 kuruş gelir olarak yazılmıştır.⁷¹

Toplam kazanca en yüksek oranda etki yapan mesleki gelirlerdir. 162.680 kuruşluk toplam gelirin 158.105 kuruşunu oluşturan meslekler şunlardır: Mahallede bir tane hahambaşı vardır. 3 kişi aktarlık, 1 kişi arpacılık, 3'ü çırak olan 8 kişi yaymacılık, 1'i kalfa olan 4 kişi bakkallık, 4 kişi balıkçılık, 1'i çırak, 1'i kalfa olan 2 kişi basmacılık, 1 kişi berber çıraklığı, 1 kişi bezzazlık, 1 kişi boyacılık, 1 kişi çamurculuk, 1 kişi dökmecilik, 2 kişi dülgerlik yapmıştır. 1 kişi ekmeççi hizmetkâlığı, 1 kişi eskicilik, 3 kişi francala hizmetkârlığı, 29 kişi hamallık, 6 kişi hayvan boğazlayıcılığı, 5 kişi hizmetkârlık, 1 kişi ipekçilik, 1 kişi kantarcılık, 7 kişi limonculuk, 1 kişi mahalle paspandlığı,⁷² 5 kişi mektep hocalığı yapmıştır. 1'i çırak, 1'i hizmetkâr olan 3 kişi meyhanecilik, 1 kişi millet kâhyalığı, 6'sı çırak olan 11 kişi pazarcılık, 1 kişi pişiricilik, 9 kişi simsarlık, 1 kişi süpürgecilik, 2 kişi şekerçilik, 1 kişi şerbetçilik, 1 kişi şeritçilik⁷³ ve 5 kişi tüccarlık yapmıştır. Bunların dışında Yahudiler arasında yoğun olarak yapılan birkaç meslek olmuştur. Bunlar; 2'si çırak, 19'u hizmetkâr olmak üzere 41 kişi tarafından çerçilik, 1'i çırak, 10'u kalfa olmak üzere 18 kişi tarafından kasaplık, 8'i çırak, 16'sı işçi, 6'sı kalfa, 3'ü hizmetkâr, 20 tellal olmak üzere 56 kişi tarafından kazazlık,⁷⁴ yapılmıştır. 1'i kalfa, 3'ü çırak olmak üzere 19 kişi tarafından tenekecilik, 3'ü çırak, 21'i kalfa olmak üzere 31 kişi tarafından terzilik yapılmıştır.⁷⁵

Mahalle'de 17 hanede 1.000 kuruşun üzerinde kazanç yazılmıştır. Yüksek gelirler hahambaşılık, ticaret, kazazlık, simsarlık, pazarcılık, bakkallık ve kasaplıktan sağlanmıştır.⁷⁶ Diğer hanelerde genel olarak kazançlar 360 kuruş etrafında dönmüştür.⁷⁷

Mahallenin ödediği aşar ve gelir vergisi toplamda 9.439,5 kuruş olarak hesaplanmıştır. Hane başı ortalama vergi 47,19 kuruştur. Mahallede 1-50 kuruş arası vergi veren 147 hane, 51-100 kuruş arası vergi veren 23 hane, 101-150 kuruş arası vergi veren 5 hane, 151-200 kuruş arası vergi veren 4 hane, 201-250 kuruş arası vergi veren 7 hane, 251-400 kuruş arası vergi veren 4 hane ve hiç vergi alınmayan 9 hane kayıt altına alınmıştır. Bu vergiler gelir vergisi olup bunlara aşarlar da eklenirse eğer sıralamada herhangi bir değişiklik olmayacaktır.⁷⁸ Nitekim yukarıda da bahsi geçtiği gibi Yahudilerin

⁷⁰ BOA., ML. VRD. TMT., nr., d. 7572.

⁷¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 3-26.

⁷² Gece bekçisi. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 1000.

⁷³ Pantalon vb. kumaşlara yün, ipek vb. şerit çekenlere denir. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, s. 776.

⁷⁴ İpekçi, ipek işleyen ipek satan kişidir. Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 500.

⁷⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572.

⁷⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-31.

⁷⁷ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-34.

⁷⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-34.

tarımsal faaliyetleri çok olmayıp bu faaliyetlerinden kazançları 2.725 kuruş ve buna karşılık üzerlerine yazılan vergileri 272,5 kuruş olmuştur.⁷⁹

Mahalle’de üç hanenin geliri olmamıştır. Bunlar 33, 38 ve 144. hanelerdir. 33. hanedeki hamal Yekçeşm (Tek göz) Salamon ve 38. hanedeki hamal Ayak veled-i Yasu için kudreti olmadıklarından “*millet ianesiyle*”, 144. hanedeki hamal Ayak için ise “*şunun bunun ianesiyle*” geçinmiş olduğundan bahsedilmiştir.⁸⁰ Bunların dışındaki hanelerden 99’u için 1-500 kuruş arası, 51’i için 501-1.000 kuruş arası, 32’si için 1.001-1.500 kuruş arası, 5’i için 1.501-2.000 kuruş arası, 4’ü için 2.001-2.500 kuruş arası, 5’i için 2.501-5.000 kuruş arası toplam gelir yazılmıştır. Bir hanenin ise geliri 6.460 kuruştur ve o hane sahibi Yahudilerin hahambaşısıdır. Hahambaşılık geliri 5000 kuruş olarak kaydedilmiştir. Toplamda 162.680 kuruş geliri olan mahalleliye hane başı ortalama gelir 813,4 kuruş düşmektedir.⁸¹

Sonuç ve Değerlendirme

Bursa şehir merkezinde 1.790 hanede yaşayan gayrimüslimler tüm meslekleri, tarım faaliyetleri ve kiralardan elde ettikleri gelirleri 2.082.111 kuruş ve gelirlerine karşılık devlet tarafından onlara konulmuş olan vergiler 164.893 kuruş olarak tespit edilmiştir.⁸²

Bursa gayrimüslimlerinin tüm ekonomik faaliyetleri içerisinde 350.512 kuruşluk bir paya sahip olan zirai ürünlerin 232.263,5 kuruşluk kazancı Rumlara, 115.523,5 kuruşluk kazancı Ermenilere, 2.725 kuruşluk kazancı Yahudilere ait olmuştur. Toplam 925 haneye kazanç getiren ziraattan en düşük pay Yahudilerindir. Ermenilerde 456, Rumlarda 457 hanenin, Yahudilerde 12 hanenin tarım geliri olmuştur. Ermeniler ve Rumlar hemen hemen aynı oranda tarımla uğraşmıştır. Ermeniler arasında üzüm bağı ve dut bahçesine sahip olma daha yoğunken Rumlarda bunların yanı sıra kestane yetiştiriciliği de gerçekleştirilmiştir. Yahudiler ise sadece üzüm yetiştirmiştir. Ziraatla uğraşan 925 hanenin 700’üne ait üzüm bağı vardır. Ermenilerde 343 hane, Rumlarda 346 hane, Yahudilerde 12 hane üzüm bağına⁸³ sahip olmuştur.⁸⁴ 1844’te Bursa’da yaşamış olan misyoner Schneider: “*bu şehirde inanılmaz miktarda şarap üretiliyor. Her yıl binlerce fıçı şarap yapılıyor. Neredeyse tüm Hıristiyan aileler bu işle uğraşüyor. Şehrin 12 veya 13 tane*

⁷⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572. 19. hanede yaşayan Avram’ın 8 dönüm bağı ve ayrıca Tepecik Köyü’nde dört dönüm dut bahçesi olduğu yazılmıştır. Fakat Temettuat yazımlarında gayrimenkullerin bulunduğu yerde yazılması kaidesinden dolayı Avram’ın bu mal varlığı Tepecik Karyesinde yazılmış ve buradaki hesaba dâhil edilmemiştir.

⁸⁰ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 6, 7, 26.

⁸¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 2-34.

⁸² BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

⁸³ Yahudileri anlatırken 1 hanenin dört dönümlük dut bahçesinden bahsedilmiştir. Bunun dışında ipek tarımıyla ilgileri olmamıştır. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 4.

⁸⁴ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

şarap dükkânı var”⁸⁵ diyerek hemen hemen belgelerle aynı yıllarda yaptığı bu tespit üzümün nerede kullanıldığını açıklamada bir ipucu olarak değerlendirilebilir.

Ermenilerde 350 hane, Rumlarda 328 hane ise dut bahçesi sahibi olmuştur.⁸⁶ Evliya Çelebi Bursa için 7 tür dut ağacından bahsetmiştir.⁸⁷ Aynı bilgiyi 1883 tarihlerinde Kandes’de vermiştir.⁸⁸ Bunların dışında zeytinden, kestaneden ve meyvecilikten tarım kazancı elde eden hanelere de rastlanılmıştır. Fakat bunlar, kestanecilik hariç, çok önemli sayıda olmamışlardır.⁸⁹ Evliya Çelebi bir kişinin Bursa kestanesini yemeye doymadan ölürse şehit gideceğinden bahsederek Bursa kestanesinin kalitesini tasvir etmiştir.⁹⁰ Kestaneçilik işini gayrimüslimler arasında Rumlar üstlenmiştir. Nitekim Ermeniler arasında sadece bir hanede kestanecilik yapılırken Rumlarda 48 haneye ait kestanecilik korusu kayıtlarda yer almıştır.⁹¹ Ayrıca Rum mahallelerinde iki hanenin hayvancılıktan kazanç sağladığına da rastlanmıştır.⁹² Gayrimüslimlerin hayvancılık ile pek ilgili olmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. Keza Anadolu’dan başka örneklerde de olduğu gibi gayrimüslimler hayvancılık çok ilgilenmemişlerdir.⁹³

Dönem dönem kesintiye uğramasına rağmen önemli bir ticari güzergâh olan Bursa’da⁹⁴ ticaretin ayağı XIV. yüzyıldan beri ağırlıklı olarak ipek üzerinde hareket etmiştir.⁹⁵ Evliya Çelebi’ye göre ipek üretimi Bursa halkının çoğunlukla ilgilendiği iş olmuştur.⁹⁶ Aynı tespiti 1883 tarihlerinde Kandes’de yapmıştır.⁹⁷ Bu işin yoğunluğu Temettuat belgelerinden de görülmüştür. Çünkü belgelerin diliyle “*dud hadikası (bahçesi)*” birçok hane sahibinin

⁸⁵ Eliza Cheney Abbott Schneider, *Bursa Mektupları-Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler*, (1846), Neşe Akın (çev.), Dergah Yay., İstanbul 2009, s. 25.

⁸⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

⁸⁷ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, C. II, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (haz.), YKY, İstanbul 1998, s. 22.

⁸⁸ Vasileilos I. Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, Selahattin O. Tansel (haz.), 2. Baskı, Gaye Kitapevi, İstanbul 2009, s. 128.

⁸⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7450; 7455; 7462; 7465; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 22.

⁹¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7450; 7455; 7462; 7465; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

⁹² BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7438, v. 5; 7526, v. 12.

⁹³ Selim Özcan, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,” *OTAM*, 30, 2011, s. 162; Çavdar, “Temettuat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45), s. 342; Murat Hanilçe ve Musa Demir, “Zile ve Bozok Kazalarında Gayrimüslimlerin Meslekleri (1844-1845 Tarihli Temettuat Kayıtlarına Göre),” *Alınları Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, 2019, s. 170.

⁹⁴ M. Asım Yedişildiz, “XIX. yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, 1992, s. 277-279; Halil İnalçık, *Devle-i Aliye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmaları-1-*, 29. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 268-280; *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 3. Baskı, Eren Yay., İstanbul 2009, s. 203-222.

⁹⁵ Halil İnalçık, *Osmanlı İdare ve Ekonomi*, İSAM Yay., İstanbul 2011, s. 170.

⁹⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, s. 22.

⁹⁷ Kandes, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, s. 128.

tasarrufunda olmuştur.⁹⁸ Dut bahçeleri ipekçilik ile doğrudan ilgilidir. Nitekim dut yaprağı ipekböceğinin beslenmesi için gerekli bir hammaddedir. Bu nedenle ipekçilik yapabilmek için dut bahçelerine gereksinim duyulmuştur.⁹⁹

Gayrimüslimlerde ipekçilik dalında çok etkili olmuşlardır.¹⁰⁰ Darkot'a göre Yahudiler bu durumdan ayrı tutulmalıdır.¹⁰¹ Yukarıda da bahsi geçtiği gibi Temettuat Defterleri'ne göre Yahudiler tarımsal faaliyet olarak ipekçilikte çok etkin olmamışlar. Fakat bunun dışında ipekli kumaş üretiminde hayli yoğun olarak boy göstermişlerdir.¹⁰² Özellikle de Müslümanlar tarımsal üretime ağırlık verirken Müslüman olmayan kitle daha çok işin ticaretiyle ilgilenmiştir.¹⁰³

Ermenilerden 115 hanenin geliri hakkında herhangi bir bilgi bulanamamıştır. Bunlardan 55'inin mesleki bilgileri olmasına rağmen kazançlarına "zuhurat" yazılmıştır. Toplamda 132.774 kuruş olan bu belirsiz gelirler Yahudilerde yokken Ruumlarda çok az olmuştur.¹⁰⁴ Rumlar için 7 hanenin toplam 3.420 kuruşluk kazancına "zuhurat" denmiştir.¹⁰⁵ Toplamda ise bu zuhuratların gayrimüslimlerdeki maddi getirisi 136.194 kuruş olmuştur.

Gayrimüslimler içerisinde Ermenilerin Ruumlara oranla daha çok gayrimenkulünün kirada olduğu kayıt altına alınmıştır. 41.122,5 kuruşluk kira geliri elde eden Ermeniler içerisinde 103 hane sakini gayrimenkullerini kiraya vermiştir. Bunların içerisinde 39'unun hanesi, 40'ünün dükkânı, 26'sının odası, 4'ünün mağazası, 6'sının menzili kiralanmıştır. Bunlardan farklı olarak kirada bulunan diğer gayrimenkuller meyhane, basma hane, dolap, dut ağaçları, çayır, ahır ve hamamdır.¹⁰⁶ Rumların gayrimenkullerinden elde ettiği geliri 29.731,5 kuruş olmak üzere 84 hane sakininin kira geliri olmuştur. Bunların içerisinde 49 kişinin hanesi, 35 kişni dükkânı,¹⁰⁷ 7 kişinin hane odası, 2 kişinin mağazası, 2 kişinin meyhanesi kiraya verilmiştir. Farklı olarak ise bezir hane, dolap, dut ağaçları, üzüm bağı, tarla, klabdancı

⁹⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569.

⁹⁹ İsmail Kıvrım ve Süleyman Elmacı, "Osmanlı Döneminde Amasya'da İpekçilik," *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/4, 2011, s. 719; Nadir Yurtoğlu, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de İpek Böcekçiliği (1923-1950)," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, 2017, s. 163.

¹⁰⁰ Turgay Akkuş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yay., İstanbul 2010, s. 94.

¹⁰¹ Besim Darkot, "Bursa", *İslam Ansiklopedisi*, c. II, MEB, İstanbul 1970, s. 808.

¹⁰² BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572.

¹⁰³ Yediyıldız, "XIX. yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri", s. 275-277.

¹⁰⁴ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550; 7572.

¹⁰⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366, v. 6; 7421, v. 2; 7426, v. 2; 7432, v.7; 7438, v. 6, 10; 7455, v. 4.

¹⁰⁶ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7394; 7400; 7422; 7430; 7439; 7440; 7442; 7445; 7447; 7450; 7465; 7469; 7491; 7492; 7501; 7503; 7515; 7524; 7538; 7550.

¹⁰⁷ Mahallelerde daha detaylı belirttiğimiz gibi dükkânların içerisinde kahve, bakkal vb. dükkânlar bulunduğu gibi sadece dükkân denip kira geliri yazıldığı da olmuştur.

çıkırığı, asiyab katı gibi gayrimenkullerin kira getirisi olmuştur.¹⁰⁸ Ermeni ve Rumlara göre Yahudilerin nüfusu az olduğundan kira gelirleri ve kirada olan malvarlıkları daha az olmuştur. Kuruçeşme Mahallesiinde 7 kişinin hanesi, 3 kişinin dükkânı olduğu ve bunları kiraya verdikleri kaydedilmiştir. Kiraların mahallenin toplam gelirine etkisi 1.850 kuruş olarak hesaplanmıştır.¹⁰⁹ Toplamda gayrimüslimlere ekonomik girdi olarak kiraların 45.946 kuruşluk bir katkısı olmuştur.

Gayrimüslimler içerisinde birçok meslekten gelir elde edilmiştir. Mesleklerin toplam gelire etkisi 1.522.731 kuruştur. Bu gelirin 158.105'i Yahudilere, 635.830 kuruşu Rumlara, 7.284.796 kuruşu Ermenilere aittir. Gayrimüslimlere 1844 yılında gelir getiren meslekler şunlardır: Abacılık, Avrupa çavuşluğu, bükücülük, cankuşluk, çobanlık, çömlekçilik, enfiyeci, hamurkârlık, hastane bekçiliği, helvacı, kaldırımcılık, kazıcılık, kebabçı, kiremitçilik, klabdancı, kökçü, labadacılık, natırlık, neyzenlik, püskülcülük, rakkaşlık, samancılık, samancı tilkarlığı, tarakçılık, unculuk, yapuculuk, yoğurtçuluk mesleklerinden sadece Rumlar gelir sağlamıştır. Ağaççılık, amelelik, ayak ticareti, ayvazlık, aynacılık, bacacılık, pakir (pakyer) kiracılığı, balcı, balık ağı örücü, bat pazalı, beygirci, büzmeci, camcı, cerrahlık, çalgıcılık, çakıcılık, çilingirlik, çıraklık (çirağlık), devlizcilik, emanetçilik, fermenecilik, fescilik, hademelik, halıcılık, hamam hademeliği, hamam hizmetkârlığı, han odabaşılığı, hancılık, harir tellallığı, hekimlik, horasancılık, kahvecilik, kalaycı, kalıpçı, kapamacılık, kapamacı tellallığı, karifecilik, keranecilik, kerestecilik, kesecilik, kilise hademeliği, koltukçuluk, komisyonculuk, kutnicilik, kutuculuk, kuyumcu tellallığı, macunculuk, meyancılık, meyvecilik, mizan hademeliği, muallimlik, muhallebicilik, mübayaacılık, münavelik, odunculuk, pabuççuluk, rendecilik, saatçilik, sarraflık, serpuşçuluk, seraydarlık, tabiplik, tahricilik, tahsildarlık, tanburacılık, taşçılık, tebaalık, temdidcilik, tuhafiyecilik, tulumbacılık, tulumculuk, ütücülük, yağlıkçılık, yazıcılık ve zangoçluk mesleklerinden sadece Ermeniler gelir elde etmiştir. Aktarlık, hahambaşılık, hayvan boğazlayıcılık, ipekçilik, limonculuk, mahalle paspandlığı, pişiricilik, süpürgecilik, şekerçilik, şerbetçilik, şeritçilik ve tenekecilik sadece Yahudilerin üstlendiği işlerden olmuştur. Bunların dışında her grubun yapmış olduğu mesleklerde olmuştur. Aşçılık, bahçivanlık, bakırcılık, çukacılık, demircilik, dikicilik, doğramacılık, dolapçılık, duhancılık, francalacılık,¹¹⁰ havluculuk, hurdacılık, iplikçilik, kalburculuk, koçicilik, kumaşçılık, kutnicilik, kuyumculuk, kürkçülük, mektep kalfalığı, papazlık, bohçacılık, rençperlik, sandalcılık, sıvacılık, simkeşlik, tellaklık ve yağcılık hem Rumlar arasında hemde Ermeniler arasında iş olarak yapılmıştır. Yahudi ve Rumlar tarafından çamurculuk, dökmecilik (düğmecilik), kantarcılık yapılmış. Yahudi ve Ermeniler tarafından arpacılık, balıkçılık, basmacılık, çerçilik ve ekmeçilik mesleki olarak kazanç kapısı haline getirilmiştir. Bakkallık, berberlik, bezzazlık, boyacılık, dülgerlik, hamallık, hizmetkârlık, mektep hocalığı, millet kâhyalığı, pazarcılık, simsarlık, terzilik ve tüccarlıktan hem Rumlar hem Ermeniler hem de Yahudiler kazanç sağlamıştır. Tüm meslekler içerisinde belli mesleklerde yoğunlaşma olmuştur. 45 amelenin

¹⁰⁸ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7407; 7410; 7421; 7426; 7432; 7438; 7455; 7462; 7481; 7497; 7502; 7504; 7520; 7523; 7526; 7547; 7569.

¹⁰⁹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572, v. 3-26.

¹¹⁰ Bu meslek sektöründe Yahudilerde bulunmuştur. Fakat Yahudiler francala hizmetkârlığı yaptığından onlar buraya dâhil edilmemiştir. BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7572.

hepsi Ermeni, 55 basmacının 53' Ermeni, 2'si Yahudi, 59 berberin 5'i Rum, 1'i Yahudi, 53'ü Ermeni, 114 bezzazın 10'u Rum, 1'i Yahudi, 103'ü Ermeni, 48 çerçinin 41'i Yahudi, 60 çilingirin hepsi Ermeni, 7'si Ermeni, 81 dikicinin 40'ı Ermeni, 41'i Rum, 81 doğramacının 3'ü Rum, 78'i Ermenidir. 114 dülgerin 94'ü Rum, 18'i Ermeni, 2'si Yahudi, 39 hamalın 29'u Yahudi, 9'u Ermeni, 1'i Rum, 49 havlucunun, 1'i tellallı olan 52 kapamacının hepsi Ermeni, 15'i Rum, 34'ü Ermeni, 56 kazazın 56'sı Yahudi, 53 kuyumcunun 39'u Ermenidir. 1'i tellal olan 13'ü Rum, 49 kürkçünün 27'si Ermeni, 22'si Rum, 182 rençberin 41'i Ermeni, 141'i Rum, 279 sandalcının 246'sı Rum, 33'ü Ermeni, 199 terzinin 131'i Ermeni, 37'si Rum, 31'i Yahudi, 46 tüccarın 25'i Ermeni, 16'sı Rum, 5'i Yahudidir. Bu meslekler içerisinde kalfalar ve çıraklar da olmuştur. Birde her meslek içerisinde bulunabileceği gibi ayrı olarak da belgelerde bahsi geçen bir meslek olan hizmetkârlık kaydedilmiştir. 60 hizmetkârın 39'u Ermeni, 16'sı Rum, 5'i Yahudidir. Bunun dışında Yahudiler arasında 19 çerçi, 1 ekmekçi, 3 francalacı, 3 kazaz, 1 meyhaneci hizmetkârı, Ermeniler arasında 1 hamam hizmetkârı, Rumlar arasında 1 ekmekçi, 1 francalacı, 6 meyhaneci hizmetkârı bulunmaktadır.¹¹¹

Yahudilerin 9.439,5 kuruş, Ermenilerin 82.256,5 kuruş, Rumların 73.197 kuruş olmak üzere gayrimüslimlerin Osmanlı ekonomisine vergi olarak toplam 164.893 kuruşluk katkısı olmuştur. 164.893 kuruşluk verginin 129.884,5 kuruşu gelir vergisi, 107 kuruşu ne için alındığı anlaşılamayan bir tür vergi, 348.861,5 kuruşu ürün vergisi, 15 kuruşu da ağnam vergisidir. 1-50 kuruş arası vergi veren 873 hane, 51-100 kuruş arası vergi veren 275 hane, 101-150 kuruş arası vergi veren 194 hane, 151-200 kuruş arası vergi veren 102 hane, 201-250 kuruş arası vergi veren 72 hane, 251 kuruş yukarısı vergi veren 131 hane ve hiç vergi alınmayan 131 hane defterlerde kayıt altına alınmıştır.¹¹²

Defterlerde Bursa gayrimüslimlerinin en çok elde ettiği kazanç 360 kuruş olarak göze çarpmaktadır. Ziyadesiyle karşılaşılan bu miktar dönemin genelinde olan şahısların yıllık kazancını göstermiştir.¹¹³ 1840 yılında bir kile buğday 12 kuruş, bir kile arpa 8 kuruş olduğuna göre 1844 yılında artma ya da azalma yönünden çok büyük değişiklik olmayacağı düşünüldüğünden 300-500 kuruş arası geliri olanlar için geçim sıkıntısının çokta aşırı olmayacağı var sayılmaktadır.¹¹⁴

Gayrimüslimler arasında 73 hane sakininin herhangi bir türden kazancı olmamıştır. 244 haneye 1-500 kuruş arası, 403 haneye 501-1.000 kuruş arası, 333 haneye 1.001-1.500 kuruş arası, 153 haneye 1.501-2.000 kuruş

¹¹¹ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

¹¹² BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

¹¹³ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

¹¹⁴ Öztürk, Mustafa, "Bursa'da Hububat Fiyatları (1775-1840)", s. 176, Erişim Tarihi: 02.02.2012, <http://www.egweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/-06.pdf>.

arası, 81 haneye 2.001-2.500 kuruş arası, 142 haneye 2.501 kuruş üzeri gelir girmiştir. Ermenilerin 1.016.209,5 kuruş, Rumların 901.245 kuruş, Yahudilerin 162.680 kuruş olmak üzere 1844 yılında Gayrimüslimlerin elindeki gelir toplam 2.080.134,5 kuruştur.¹¹⁵

¹¹⁵ BOA., ML. VRD. TMT. d. nr., 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

Kaynaklar**A- Arşiv Kayıtları**

BOA., *ML. VRD. TMT. d. nr.*, 7366; 7374; 7378; 7394; 7400; 7407; 7410; 7421; 7422; 7426; 7430; 7432; 7438; 7439; 7442; 7445; 7447; 7450; 7455; 7462; 7465; 7469; 7481; 7491; 7492; 7497; 7501; 7502; 7503; 7504; 7515; 7520; 7523; 7524; 7526; 7538; 7540; 7547; 7550; 7569; 7572.

B- Araştırma-İnceleme Eserler

AKKUŞ, Turgay, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa Kent Tarihinde Gayrimüslimler*, Libra Yay., İstanbul 2010.

BECERİKLİ, Sabri, *Temettuat Defterlerine Göre XIX. Yüzyılda Bursa Şehri Gayrimüslim Mahallelerinin İktisadi Yapısı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2012.

ÇAVDAR, Necati, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Tokat'ta Katolik Ermeniler: Demografi-Ekonomi", *Yeni Türkiye Dergisi*, I/60, 2014, ss. 449-470.

_____, "Temettuat Kayıtlarına Göre Tokat Mahallelerinde Yaşayan Yahudilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları (1844-45)," *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Tarihi ve Kültürü Sempozyumu Bildiriler*, C.I, Ali Açık, Samettin Başol, Murat Hanılçe, Emel Hisarcıklılar (haz.), Tokat 2015, ss. 327-350.

DARKOT, Besim, "Bursa", *İslam Ansiklopedisi*, c. II, MEB, İstanbul 1970, ss. 806-810.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, 20. Baskı, Aydın Kitapevi Yay., Ankara 2003.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2006.

EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, C. II, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (haz.), Yapı Kredi Yay., İstanbul 1998.

HANİLÇE, Murat ve DEMİR, Musa, "Zile ve Bozok Kazalarında Gayrimüslimlerin Meslekleri (1844-1845 Tarihli Temettuat Kayıtlarına Göre)," *Alınleri Sosyal Bilimler Dergisi*, 3/2, 2019, s. 145-174.

I. KANDES, Vasıleılos, *Kuruluşundan XIX. Yüzyıl Sonlarına Kadar Bursa*, Selahattin O. Tansel (haz.), 2. Baskı, Gaye Kitapevi, İstanbul 2009.

İNALCIK, Halil, *Devle-i Aliye-Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmaları-1*, 29. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009.

_____, *Osmanlı İdare ve Ekonomi*, İSAM Yay., İstanbul 2011.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, 3. Baskı, Eren Yay., İstanbul 2009.

KAPLANOĞLU, Raif, *Bursa Yer Adları Ansiklopedisi*, Avrasya Etnografya Vakfı Yay., İstanbul 2001.

- KIVRIM, İsmail ve ELMACI, Süleyman, “Osmanlı Döneminde Amasya’da İpekçilik,” *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 6/4, 2011, ss. 715-728.
- ÖZCAN, Selim, “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı,” *OTAM*, 30, 2011, ss. 145-172.
- ÖZTÜRK, Mustafa, “Bursa’da Hububat Fiyatları (1775-1840)”, <http://www.egeweb2.ege.edu.tr/tid/dosyalar/-06.pdf>. (02.02.2012).
- SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbott, *Bursa Mektupları-Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler-*, (1846), Neşe Akın (çev.), Dergah Yay., İstanbul 2009.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ, *Kâmûs-i Türkî*, 20. Baskı, Çağrı Yay., İstanbul 2010.
- YEDİYILDIZ, M. Asım, “XIX. yüzyılda Bursa İpek Sanayi ve Ticaretinde Gayrimüslimlerin Yeri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, 1992, ss. 277-279.
- YURTOĞLU, Nadir, “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de İpek Böcekçiliği (1923-1950),” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVII/34, 2017, ss. 159-189.